

MEZŐ ANDRÁS: A magyar hivatalos helységnévadás.

Nyelvészeti Tanulmányok 22. sz. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1982. 408 l.

Aligha lehetne szerzőnek és tárgyának szerencsésebb találkozását elképzelni, mint a fenti esetben. Mező András olyan nyelvész, névtudományi kutató, aki nem egyszerűen történelem szakos diplomával is rendelkezik. Mint eddigi tanulmányai bizonyítják: a társadalom életének múltbeli jelenségeit nagy érdeklődéssel, hozzáértéssel, a történettudományi szakirodalom mélyreható ismeretével vizsgálja. Ennek köszönhetően nyelvtörténeti munkái történész szemmel nézve is invenciózusak, nyelvi megfigyelései szilárd történeti tudásra, a társadalom akkori helyzetének pontos ismeretére alapozódnak. Egyszerre követi a legnagyobb elődök, Melich és Pais, illetőleg Szabó István és Györffy György nyelvi adatokra és történelmi körülményekre figyelő módszerét. Színtelenné koptatott szóval azt mondhatnánk: közelítésmódja komplex: nyelvészeti és történészi egyszerre, ezért adatokban gazdag, hiteles; eredményei szilárdak, bizalomkeltőek, meggyőzőek.

Az alapos történeti tájékozottság már a szerző első kötetének, „A baktalórántházi járás földrajzi nevei” (Nyíregyháza, 1967) eredményeiben megmutatkozik (vö. KÁLMÁN BÉLA: MNyj. XV, 119). Tovább erősödik kutatásának ez az oldala konkrét névtörténeti tanulmányaiban: *Nyíregyháza* (MNyj. XII, 137—42); Várdai-birtokok jobbágynevei a XV. század közepén (A kisvárdai Vármúzeum kiadványai 3. sz. Kisvárd, 1970), majd az első megyei történeti-etimológiai helységnévtár összeállítása során (MEZŐ ANDRÁS—NÉMETH PÉTER: Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára. Nyíregyháza, 1972) stb.

A történetiség mellett másik nagy erénye Mező András kutatómunkájának az önelvű névtan, a névélettan ismerete, elfogadása, továbbfejlesztése. Ezzel az irányzattal már debreceni egyetemista korában megismerkedett Lőrincze Lajos és mások tevékenységének kapcsán. Szép tanítványi gesztus, hogy jelen kötetében nem mulasztja el a köszönetet aspiránsvezetőjének, Lőrincze Lajosnak (25).

A mesterséges vagy hivatalos névadás kérdései is korán érdekelni kezdték, erről tanulmányok sora árulkodik — jelezve az utat, amely elvezette könyvének témájához: A belterületi hivatalos névadás néhány sajátossága (MNY. LXV, 198—204); A mesterséges földrajzi nevek motivációja (MNyj. XVI, 55—69) stb. Több tanulmánya már konkrét előtanulmánynak fogható fel tárgyához: Községneveink rendezése a századfordulón (MNY. LXVIII, 54—66), A magyar hivatalos községnévadás első szakasza (MNyj. XIX, 57—79) stb.

Mező András jelen kötete kandidátusi értekezésnek íródott, és már 1972-ben

kiadásra készen állt. Akkor még teljes adattár is csatlakozott hozzá, és terjedelme meghaladta a 70 ívet. A lektorálás során — ma már nem pontosan rekonstruálható módon — a kiadás ügyében döntő szervek különválasztásra ítélték az elméleti és az adatfeldolgozó részt. Az előbbi — a jelen munka — végül egy évtized késéssel megjelent, a másik részre azóta is hiába várunk, sajnos (vö. 25.; PÉTER LÁSZLÓ: Nyr. CVII, 372). Talán még mai gazdasági viszonyaink között sem reménytelen kívánságunk, hogy e hatalmas energiával megalkotott s a továbbiakban a remélhetőleg megélnékölt helytörténeti kutatások számára nélkülözhetetlen anyag végre napvilágot lásson.

A kötet Bevezetése (15—25) a magyar helynévkutatás történetét tekinti át. A 19. századi előzményekhez SZABÓ T. ATTILA és BÁRCZI GÉZA összegezéseire utal, részletesebben a századunkban kibontakozó történész—nyelvész—néprajztudományi irányzatok képviselőit sorakoztatja fel. Utal röviden a külföldi kutatásokra is, főleg a szomszéd államokbeli, magyar névanyagot is érintő vizsgálatokra. Munkájának célját a 18—20. századi magyarországi helysége-név-rendszer kialakulásának felderítésében, illetőleg a hivatalos névadás legáltalánosabb jellemzőinek bemutatásában jelöli meg. Fő feladatának a központosított hivatalos névadási tevékenység állami dokumentumainak feldolgozását tekintette az 1872-től 1970-ig terjedő évszázadban.

Külön fejezetben foglalkozik a hivatalos földrajzi nevek névtudományi kérdéseivel, elsősorban a saját ide vonatkozó tanulmányait összegezve (A hivatalos név a földrajzi nevek körében. — 26—42). E fontos fejezet számos fogalmat tisztáz világos névélettani alapokon, de nem korlátozva szempontjait magára a névadás mozzanataira, hanem kitágítva a névhasználat síkjára is, rámutatva ugyanakkor a természetes és mesterséges nevek hivatalos és népi használatából adódó kombinációs lehetőségekre, s az egyes nevek innen adódó „névélettani helyzetére”. Nemcsak saját maga, hanem egész névtudományunk számára fogalmazza meg a hivatalos névadás mivoltát: „A névadás célját és a névhasználatot is figyelembe véve h i v a t a l o s n é v a d á s n a k nevezem tehát a hivatalos név létrehozására irányuló folyamatot, akár a korábbi közösségi név újraalkotására vagy befogadására (hivatalossá tevésére) korlátozódik ez a tevékenység, akár pedig mesterségesen állítanak elő új nevet” (42. — kiemelés az eredetiben).

Egy rövid, de fontos fejezet foglalkozik „A hivatalos helysége-névadás korszakai”-val (43—9). Két nagy korszakot lát szükségesnek elkülöníteni: a „rendszeretlen” és a „rendszeres” névadás korát. Az első a 18. századtól 1898-ig, a másik attól máig tart. Természetesen jól tudja Mező is, hogy az első korszak kezdetének csak megszorítással tekinthető a 18. század, hiszen szörványos esetek a hivatalos névadásra az Árpád-kortól előbukkannak. Tömeges ilyen szükséglet és hatósági gyakorlat azonban valóban csak a török kiűzésével párhuzamosan alakult ki. A rendszeres névadás kezdeti évszáma a helysége-névrendezés ügyében alkotott törvény megszületésével vitathatatlanul igazolható.

Mindkét nagy korszakon belül további belső tagolás lehetséges, sőt szükséges. Így az első korszakot két szakaszra bontja a szerző, külön választva az 1873—1898

közi éveket, mint az iparosodás, városiasodás, polgárosodás, állami bürokrácia és nacionalizmus névadásban is megnyilvánuló vonásainak idejét. A rendszeres névadás korán belül külön szakaszban tárgyalva találjuk a rendezés munkakorszakát (1898—1912), a módosítások szakaszát (1912—1919), majd a Tanácsköztársaság, a két világháború közti időszak, a második háború éveinek névadását, illetőleg az 1945—1954 közti évtized és az azóta folyó centralizált névadási korszakot. Lehetséges, hogy e szakaszolás nem minden esetben homogén szempontokra épít, s talán nem mindig arányos szakaszokat hoz létre, de a figyelembe vett külső, társadalmi szempontok mind olyanok, amelyeknek hatásuk volt a hivatalos névadás gyakorlatára, alkalmazásuk jogossága tehát elfogadható. Ezt maga a szerző is megfogalmazza: „Az előzőekben többször is említettük az ideológiai tartalmat, amely alkalmas lehet korszakhatárok megvonására. A nevekben rejlő politikai mondanivaló azonban sohasem volt homogén és következetesen érvényesülő” (48. — kiemelés az eredetiben).

A hivatalos helységnévadás politikai motiváltsága az esetek jelentős százalékában jól megfigyelhető a Mező által vizsgált korban végig, sőt a jelenhez közeledve erősödő formában. Ez a jelenség korántsem korlátozódik a magyarosítások megújuló hullámaira: térben és időben tetszés szerint kitágítható. A hivatalos névadást hivatalok, államigazgatási szervek végzik, ezek pedig ideológiailag elkötelezettek, az aktuális politikai tendenciák agitációs terepének tekintik ezt a tevékenységet is. Tágabb értelemben politikumnak lehetne tekinteni azt a motivációt is, amely a legrégebb névkincsünkben is megfigyelhető: a személynévből eredő helységnevek különböző altípusai sem kizárólag a tájékozódás, egyedítés, azonosítás névfunkciók kedvéért születtek, hanem jogbiztosító szerepűek voltak, mint erre Kniezsa nyomán Mező is rámutat (59). De vallottak a maguk korában e nevek arról is, hogy a terület már meg van ülve, foglalt, mások számára tilalmas; hirdethették a névadó személy vagy ős hírét, nevét, dicsőségét stb. Valójában a nem kifejezetten a helyhez, környezet-höz kötődő névadó vonásra támaszkodó motivációk tartalmazhatnak több-kevesebb politikumot a legrégebb időtől kezdve. Legfeljebb a régi korok türelmesebbek voltak az efféle politikumokkal szemben, mint a 19—20. század modern, totalitárius államai, ahol a politikai határok megváltozását rendszerint nyomon követi a helységek tömeges átkeresztelése. Részben innen ered a történeti helynévkutatás nagy tehertétele: bármilyen elfogulatlan is a kutató, eredményeiből tetszés szerint lehet kardot vagy pajzsot kalapálni.

A rendszertelen helységnévadás első szakaszáról szólva (50—74) a török hódoltság idején, illetőleg a török elleni felszabadító háborúk folyamán elpusztult, elnéptelenedett vidékek újratelepítése, benépesítése kapcsán létrejött települések elnevezéséről ad képet a szerző. E kor névadását az teszi fontossá, hogy számos új névtípus keletkezett, amely a későbbiek során minta gyanánt szolgált a hivatalos helységnévadás számára. Gazdagon sorjáznak a könyv lapjain az egyedileg megfejtett nevek csokorba szedett típusai: a régi név alapján való elnevezés példái, az új névadó vonás alapján, az idegen névadással elnevezett helységnevek. A névváltoztatások csoportjában már ekkor előbukkanó alcsoport a magyarosítással keletkezett neveké, de ará-

nyuk még csekély. Fontosabbnak látszik — precedens jellege miatt is — a t u l a j - d o n o s r ó l , t e l e p í t ő r ő l vagy kegyeleti célból más személyről történő névadás: ez függ össze leginkább a kor politikai életével: a visszafoglalt területek állami birtokba kerülésével, állami adományozásával jövevény főnemesek számára, illetőleg azzal, hogy a telepítések népe csak korlátozott mértékben kapcsolódott lakóhelyéhez, élete nem abban gyökerezett, kötődése bizonytalanabb volt.

A rendszertelen névadás második szakaszában (1873—1898) az új telepítések száma nem nagy: az intenzívebb gazdálkodás és a népszaporodás inkább helység-egyesítésekkel jár (a névadás szempontjából ez is feladatokat hoz: mi legyen az új név).

E korszak helységnevéadásának legérzékenyebb pontja a névváltoztatások kérdése, illetőleg ezen belül a tömeges magyarosításé. Pesty Frigyes nyomán joggal mutat rá Mező, hogy ez a folyamat a peremmegyékben indult útjára a vezető magyar nemesi réteg hatására. A példát készen kapták: „Magyarország nem áll egyedül e törekvéssel, mert Posenben is a lengyel neveket németre változtatták át az utolsó években. . . A helynevek németesítését előszeretettel gyakorolta Kattner E. nyugoti Poroszországban” — írta PESTY (Mo. helynevei. 1888., XIV.); majd így folytatta: „a német administráció, mely az ötvenes években mint a forradalom árnyéka magát köztünk befészkelte, a magyar helyneveket németre, még pedig nagyon ügyetlenül fordította. (Türkischer Heiliger Nicolaus, Török-Szent-Miklós helyett. Wüthender Armenier, Böszörmény helyett)”.

Joggal vonja le Mező is a következtetést: „Úgy látszik, a helységnevek használatában az államnyelvi elv ekkortájt kialakult gyakorlata, a neveknek és helyesírásuknak a mindenkori hivatalos nyelvhez igazítása napjainkig töretlenül érvényben maradt egész Európában, s különösen gyakori példákat teremt Közép-Európában, a Kárpát-medencében” (85).

Minden elismerést megérdemel Mező Andrásnak az a munkája, amelyet a rendszeres helységnevéadás forrásainak felderítésére áldozott. Az Országos Levéltárban és a Központi Statisztikai Hivatalban 90 csomónyi kéziratos dokumentumgyűjteményt vizsgált át, benne Melich Jánosnak azokat a névfejtéseit, amelyeket mintegy 800 helységnevről készített a törzskönyvbizottság számára. Ennek az anyagnak a feltárása önmagában is tudománytörténeti jelentőségű lenne.

A helységnevérendezés mechanizmusának, dokumentumainak ismertetése után tüzetesen szól Mező a rendezés szükségességéről. A modern államigazgatás egész Európában és másutt is megkövetelte az egyes államokon belüli helységnevézavarok megszüntetését: a postai forgalom, a szállítás, a kereskedelem, a népességnyilvántartás parancsolóan írta elő a helységnevérendezést. Nálunk is a külföldihez hasonló zavaró tényezők szerepeltek. Ilyen volt a helységnevek közti h o m o n í m i a : sok olyan helységnevé fordult elő, amely egynél több település nevéként szerepelt (két-szeres, háromszoros, de még tízszeres homonima is akadt köztük). Zavaró lehet — például a szóbeliségben, telefonkapcsolatok keresésekor — a p a r o n í m i a , a hasonló hangzás is (*Egres:Egeres; Makó:Mákó; Beleg:Belleg* stb.). Nem kisebb

baj a t ö b b n e v ű s é g vagy a f é l r e v e z e t ő lokalizálást sugalmazó név (*Bács* község Kolozs megyében, *Fogaras* Beregben stb.).

A rendezés során 1898 és 1912 között az országos törzskönyvbizottság az érintetlenül törzskönyvezett nevek mellett az alábbi módosításokat javasolta a belügyminiszternek: a korábbi kötőjelezés helyett egybeírás 2693 név esetében; egyéb írásmódváltogatást 227 névben; valódi változtatást — jelzővel differenciálást, lefordítást stb. 4435 név esetében. Ezek a számok jól érzékeltetik a munka nagyságát. Részletelesen bemutatja Mező András a korábbi név változatlan jóváhagyásának szempontjait, utalva a megyék és községek magatartására, gyakran ellenkezésére is (ha a szinonim nevek mindegyike ragaszkodott volna a megmaradáshoz). Legtöbb vita a névváltoztatás szempontjai körül, elveinek kialakításában s az elvek alkalmazásában bukkant elő. A megyei törvényhatóságok magatartása sokféle. A vegyes lakosságú megyék vezetősége egyik helyen túlbuzgó módon ment elébe a magyarosításnak vagy a magyar névváltozat egyedüli használatának, másutt minden eszközt megragadott, hogy az ajánlott változtatások keresztülviteletét megakadályozza, bármennyire igyekezett is a törzskönyvbizottság szakemberek bevonása útján érvényesíteni a történetiség, a helyesírásbeli egység, szabatoság, etimológiai világosság stb. szempontjait.

A névváltoztatások osztályozása a kötet legterjedelmesebb fejezete (160—266). Külön főcsoportokban tárgyalja a név alaptagjának, külön jelzőjének változtatásait, illetőleg a kombinált változtatásokat. Minden főcsoportban további osztásokat találunk a változtatás közelebbi módja szerint (a helyesírás, a hangzás, helyettesítés élő nyelvi szóval, történeti változat föllevenítésével, az idegen szó magyarra fordításával, új névadó motívum felhasználásával, alaktani módosítással stb.

Lebilincselő, izgalmas olvasmány a könyvnek ez a fejezete, ahogyan a nagy típusok alá foglalt egyedi nevek sorsa kibontakozik — itteni részletezésük nem lehet feladatunk. Az altípusok részletes táblázatba foglalását is megtaláljuk a kötet 265. lapján abszolút számokkal és százalékkértékekkel. Érdekes, hogy az alaptagok változtatásai közt nincs kiugróan nagy arányú: legtöbbször a hangzás átalakításával operált a bizottság (9,86%), utána a történeti névváltozatok visszaállítása következik (9,66%); a magyarra fordítás csak ezek után (8,04%). A jelzőváltoztatás főcsoportjában találjuk az összes változtatás legnépesebb alcsoportját: a differenciálással való névelkülönítések aránya a változtatások 26,66%-ában figyelhető meg (a 4662 változtatás közül 1243 név esetében).

A kötetet lezáró rövidebb fejezetekben szó esik még a módosításokról — az érintett helységek fellebbezéseiről — (266—72); a Tanácsköztársaság névadásáról (273—4); a két világháború közötti helységnévadásról (274—81); a második világháború alatti névadásról (281—6); a felszabadulás utáni évekről (286—92) és az 1955 utáni, „centralizált” hivatalos névadásról (292—6). Ez utóbbi korszakot az országos törzskönyvbizottság megszüntetése vezeti be, amelynek az a sajnálatos következménye lett, hogy a változtatások folyamatából „kimaradt az egész magyar földrajzinévrendszert számontartó, történész és nyelvész szakemberekkel is kiegészített tanácsadó szerv” (292). Nehéz megérteni, mi lehet ennek az oka, s még nehezebb, hogy az MTA

illetékes osztálya, bizottságai nem tudják vagy nem akarják megértetni az államigazgatási szervekkel a szaktudomány közreműködésének szükséges voltát.

Mező András könyve a vizsgált területen korszakalkotó kutatást ad a kezünkbe. Művének használhatóságát tovább fokozza, hogy a tárgyalt nevekről részletes helynévmutató csatlakozik a kötethez (309—407). Munkája nélkülözhetetlen eszköz mindenki számára, aki a magyar helységnevek vagy egyáltalán a földrajzi nevek történeti vagy elméleti kérdései iránt érdeklődik.

SEBESTYÉN ÁRPÁD